www.turkishstudies.net/turkishstudies

Turkish Studies

eISSN: 1308-2140

Research Article / Araştırma Makalesi

INTERNATIONAL
BALKAN
UNIVERSITY

Sponsored by IBU

Arkaik ve Klasik Yunan Dünyasında Salgın Hastalıklar

Epidemic Diseases in Archaic and Classical Greek World

Evren Şar İşbilen*

Abstract: Epidemics have been one of the biggest problems of all mammals and, of course, the human race, living on our planet for hundreds of thousands of years. Major natural disasters such as earthquakes, floods and epidemics have not only threatened human life, but have managed to convey their stories to future generations by spreading to art, literature and various cultural elements. However, among all these natural disasters, epidemic diseases can be used as a means of war, from time to time, to cause political changes that cause the death of great statesmen, to have a power to change the relations of production, but due to the long duration of the threat, relatively slow progress but social effects are much more severe disasters. Even today's advancing technological possibilities, advanced medical knowledge and global communication facilities still do not prevent us from experiencing these eerie and threatening consequences of some outbreaks. From this point of view, it would not be wrong to think that the consequences of epidemic diseases are quite grave in the Ancient Greek world, which is far from today and today's possibilities. Information on epidemics in the Greek world mostly focuses on the major epidemic in Athens and the Thukydides who reported it. Information on outbreaks other than this is extremely scattered and inadequate. In this article, our aim is to trace the epidemic diseases occurring in archaic and classical periods in the Ancient Greek world, through ancient sources and mythological stories, and to provide an overview of the Greek world's approach to the epidemic phenomenon and the impact these diseases have on the public.

Structured Abstract: Mass deaths as a result of epidemic diseases since the beginning of human history have been evaluated by societies in a different place from other diseases and other major disasters, and these diseases, which cost many lives, cause demographic, socio-economic and political life. also tended to think that it was a warning sent to them by the gods. However, epidemic diseases have passed into history not only with their bad and deadly aspects but also with opportunities that provide opportunity. For example, the use of epidemic diseases as a biological weapon in war goes back a lot and it is known that it was also used in Ancient Greece. Apart from that, great outbreaks could create great wealth opportunities for the survivors. Because, with the decreasing population, the amount of land per person was also increasing.

Meeting the word plague in ancient Greece, “*loimos-λοιμός*” (plague) is not only used to describe the black plague in the sense we understand, but on the contrary, it is important to know that it is used as the general name of the epidemic diseases, the reason of which is not known exactly, and which has high mortality rates. In addition, the word “pandemic”, which we often encounter today and used for a wide range of outbreaks spread across a continent or the world, also comes from Ancient Greek. The word 'pandemic',

* Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Eğitim Fakültesi, Temel Eğitim Bölümü
Asst. Prof. Dr., İstanbul University-Cerrahpaşa, Hasan Ali Yücel Faculty of Education
ORCID 0000-0003-4384-6519
evrensar@gmail.com

Cite as/ Atıf: Şar İşbilen, E. (2020). Arkaik ve klasik Yunan dünyasında salgın hastalıklar, *Turkish Studies*, 15(4), 1011-1028. <https://dx.doi.org/10.7827/TurkishStudies.44372>

Received/Geliş: 20 June/Haziran 2020

Accepted/Kabul: 27 August/Ağustos 2020

Copyright © MDE, Turkey

Checked by plagiarism software

Published/Yayın: 30 August/Ağustos 2020

CC BY-NC 4.0

which is a combination of the words 'pan' (παν) which means 'all', 'demos' (δῆμος), which means 'the people', 'folk', is one of the important linguistic elements from Ancient Greece.

Hippocrates, who is considered to be the father of medicine, is one of the first to realize that war, drought, famine, and even wind play an active role in the disease picture, and in the part of his work named as 'On Weather, Water and Places', he revealed the effects of climate, network water and the region on the people. He also wrote the influenza epidemic that first recorded in malaria and history (Cough of Perinthos).

The most well-known epidemic in the ancient Greek world is undoubtedly the plague epidemic that occurred in Athens during the Peloponnesian Wars (431-404 BC) and was caused by the great loss of life. Although Thukydides provides detailed information on this issue, there are gaps in the work of the disease and the measures taken against the disease, and these gaps make the diagnosis of the disease difficult. This epidemic, which has affected the social life quite intensely in political and social terms, first appeared in Athens in 430 BC as it is known, continued with new waves in 428 summer and 427-426 BC and lasted for 4.5-5 years. Nowadays, researchers working in the field of medical history are mostly divided into two as to whether the mentioned disease may be smallpox or typhus and there is no consensus yet. The symptoms of the disaster described by Thukydides in detail are appalling. Patients had thirst with vomiting, excessive tremors, painful pains, unstoppable diarrhea, and fever high enough to cause patients to throw themselves into the well in hopes of relaxation.

Apart from Hippocrates, when we look at the written sources from Ancient Greece, we see a very scattered epidemic disease, whose diagnosis and quality are not fully understood when we look at it from today. These diseases have been depicted extremely poorly in sources other than Hippocrates, and have often been put into context in another context and easily confused with many other diseases. However, the table that emerges when all these records are examined is that environments where social hygiene cannot be adequately provided, especially epidemics during war and famine periods. Although there was an idea to avoid those carrying infectious diseases through Hippocrates, it was not possible to implement it in an institutional way as it is today. Because the people gathered inside the acropolis walls necessarily had close contact, causing the disease to spread more. Because it is not possible to apply social distance and hygiene conditions, which are not already sufficiently aware, especially during war periods. It is also possible to conclude that more economically and culturally active and outward cities are visited more frequently by outbreaks.

One of the most striking facts here, as we mentioned at the beginning, is that people, from the beginning, describe disasters, etc. as the wrath of the gods (it is possible to see the traces of this even in the Gilgamesh epic) and as a metaphor. According to Sontag, although illnesses were divine punishments given to humans in ancient times, they were not ashamed of them (Sontag, 2020, 54). Therefore, medieval people struggling with plague syphilis and leprosy tried to load the cause of the epidemic into a scapegoat other than them. Perhaps this situation was considered as an embarrassing situation in Ancient Greece, and perhaps it was used as a method of social self-punishment and accusation and even to create a kind of catharsis. It can even be thought that this situation sometimes prevents real remedies for diseases. Because they lost time by searching the cure not in scientific ways but in temples and gods. One of the best examples of this is Akhileus, who calls the prayer, the knower or the dream commentator, not the doctor in İlyada. Even the great physician Hippocrates, who was considered the ancestor of medical science, emphasized that the reason for the plague was "the wrath of God", that the "Oedipus" tragedy of Sophokles is based on such a curse.

In short, despite the effects of the deadly outbreaks in Ancient Greece on today's terminology, it is possible to say that long before the microbe theory and the invention of microscopes, they left deep traces in the society politically, culturally or even religiously.

Keywords: Ancient History, Ancient Greece, Epidemic, Outbreak, Plague, Malaria.

Öz: Salgın hastalıklar, yüzbinlerce yıldır gezegenimizde yaşayan tüm memelilerin ve tabii ki insan ırkının en büyük problemlerinden biri olagelmıştır. Depremler, seller ve salgın hastalıklar gibi büyük doğal felaketler sadece insan hayatını tehdit etmekte kalmayıp, sanata, edebiyata ve çeşitli kültürel öğelere sirayet ederek hikayelerini bir şekilde gelecek kuşaklara aktarmayı başarmışlardır. Ancak tüm bu doğal felaketlerin içinde salgın hastalıklar, bir savaş aracı olarak kullanılabilmesi, zaman zaman büyük devlet adamlarının ölümüne sebep olarak siyasi değişikliklere yol açabilmesi, üretim ilişkilerini değiştirebilme gücüne sahip olması, tehdit

süresinin uzunluğu gibi sebeplerle, çok daha yavaş ilerleyen fakat toplumsal etkileri görece olarak çok daha ağır felaketlerdir. Günümüzün ilerleyen teknolojik imkanları, gelişkin tıp bilgisi ve küresel iletişim olanakları dahi bazı salgınların halen bu ürkütücü ve tehdit edici sonuçlarını yaşamamıza engel olamamaktadır. Bu açıdan bakıldığında günümüzden ve günümüz olanaklarından hayli uzak olan Antik Yunan dünyasında salgın hastalıkların sonuçlarının oldukça vahim boyutlarda olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Yunan dünyasında salgın hastalıklara ilişkin bilgiler en fazla Atina'da yaşanan büyük salgın ve bunu aktaran Thukydides üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bunun dışında yaşanan salgınlara dair bilgiler ise son derece dağınık ve yetersizdir. Bu makalede amacımız, Antik Yunan dünyasında arkaik ve klasik dönemlerde vuku bulan salgın hastalıkların, antik kaynaklar ve mitolojik öyküler üzerinden izlerini sürmek ve Yunan dünyasının salgın hastalık olgusuna yaklaşımına ve bu hastalıkların halk üzerinde yarattığı etkiye genel bir bakış sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler: Eskiçağ Tarihi, Antik Yunan, Salgın Hastalık, Veba, Sıtma

Giriş

Patojenler¹, prehistorik dönemlerden itibaren insanlar için sorun teşkil etmeye başlamıştır. Veba, sıtma, kolera, tifüs, çiçek hastalığı ve influenza gibi büyük salgınlar ise sonraki dönemlerde genel kanının aksine, savaşımlardan daha fazla insan öldürme gücüne sahip olduğu için tarihi şekillendirmede büyük rol oynamıştır. Bunun paralelinde insanlar, nüfus hızla büyümeye devam ettikçe, tarihin şimdiye dek kaydettiğinden çok daha fazla mikrobu harekete geçirmeye devam etmektedirler (Nikiforuk, 2018: 16).

Atalarımız, salgınlardan kaynaklı toplu ölümlerin mantığını uzun süre anlayamamışlardır. Neolitik devrimle birlikte yerleşik düzene geçilmesi ve toprağın sürülmeye başlanarak ormanların yok edilmesi, insanlık adına bir 'ilerleme' olarak adlandırılıyor olsa da, bu durum aslında yeni parazit ve mikroplara davetiye çıkartmıştır. Çünkü ekolojik dengenin insan eliyle değiştirilmeye başlanması insanları, fareler, sıçanlar, pireler ve sivrisineklerle daha yakın ilişkiler içinde yaşamaya zorlamıştır. Ancak tek sorun bu haşerelerin sevimsizliği ya da ısırıkları değildir, zira bunlar beraberlerinde veba, tularemi (böcek ısırması ile bulaşan bir hastalık) ve sıtma gibi sürprizleri de beraberlerinde getirmektedirler. Neticede şehirleşme artıp, nüfus çoğaldıkça, Sümer, Mısır ve Hitit gibi devletlerde salgınlar nedeniyle meydana gelen toplu ölümler sıradanlaşmaya başlamıştır (Nikiforuk, 2018: 28). İkinci Dünya Savaşı'na kadar savaşlarda ölümlerin büyük kısmı en iyi kılıç ya da en güçlü silah kaynaklı değil en korkunç ve en bulaşıcı virüsler nedeniyle gerçekleşmişti ve en ölümcül virüse sahip olan ya da ordularını hastalıklardan korumayı başaran taraf çoğunlukla savaşın galibi olmuştur (Diamond, 2018: 229). Kısacası tarih boyunca birçok hastalık, daha önce bu hastalığın uğramadığı yerlerde kitlesel ölümlere neden olmuş, sadece halk değil birçok devlet yöneticisi, krallar, kraliçeler ve imparatorlar da bu hastalıklardan doğrudan ya da dolaylı olarak etkilenmişlerdi (Kayıhan, 2017).

Özellikle antik çağlarda hastalıklara sebep olan patojenler konusunda görece olarak çok daha az bilgi sahibi olunduğu için salgını önleyici yeterli tedbirlerin alınması mümkün olmuyor, bu da hastalıkların yayılış hızı, kurbanların sayısı ve toplum üzerindeki etkilerini farklılaştırarak kontrolü zorlaştırıyordu. Bu bağlamda günümüzde halen, geçmişte yaşanan salgın hastalıkların tanımlanabilmesi adına, özellikle tıp tarihi alanında pek çok araştırma yapılmaya devam etmekte ve antik dönemlerde meydana gelen salgınların gerçekte hangi hastalıklar olabileceği tartışmaları sürmektedir. Ancak bu tür çalışmalar, tıp uzmanları ve klasik filoloji eğitimi alan araştırmacılar

¹ Hastalıklar mevzubahis olduğunda sık sık duymaya alıştığımız ve konak olarak bulaştığı canlının fizyolojisini bozan ve genelde hastalıklara neden olan mikroorganizmalar (virüsler, bakteriler, prionlar ve mantarlar) için kullanılan "patojen" kelimesi kökenini Antik Yunanca'dan almaktadır (Çelgin, 2018, 567).

arasında tartışmalara ve uzlaşmazlıklara neden olmaktadır. Bu noktada, özellikle arkaik ve klasik dönemlerde hastalıklara ilişkin kesin bilgiler içeren kayıtlara rastlanmadığının altını çizmekte fayda bulunmaktadır. Araştırma konumuza ilişkin en önemli bilgi kaynaklarımız, muhakkak ki Thukydides ve Hippokrates'in eserleridir. Thukydides ve Hippokrates dışında yine pek çok antik yazar gerek direkt gerekse dolaylı olarak bu dönemlerde meydana gelen salgın hastalıklar hakkında çeşitli bilgiler vermişlerdir ancak bu bilgiler oldukça dağınık ve kesinlikten uzaktır. Dolayısıyla bahsi geçen eserlerde yer alan bilgi boşlukları ve şaibelerin diğer yazılı kaynaklar ve arkeolojik belgelerle desteklenmesi ve doldurulması gerekmektedir. Ancak bu çalışmada, Antik Yunan'da yaşanan salgın hastalıkların gerçek tanısını koymak ya da belirli bir salgına odaklanmak yerine, Arkaik ve Klasik Dönemde meydana gelen salgınların antik kaynaklar üzerinden izlerini sürmek hedeflenmiştir.

Tabii ki bulaşıcı hastalıklar yanında, insanlarda kronik hale gelerek yaşam kalitesini düşüren ve yine patojenlere bağlı gelişen pek çok hastalık türü daha mevcuttur. Ancak bu makalede toplumları sosyolojik ve psikolojik olarak etkileyen, öldürücü ve bulaşıcı hastalıkların Ege ve Yunan dünyasındaki varlığı ve etkileri tartışılacaktır.

1. Antik Yunan'da Salgın Hastalık Kavramı ve Salgınlara Bakış

Antik Yunan'da 'veba' sözcüğünü karşılayan "*loimos-λοιμός*" (Çelgin, 2018: 470) sadece bizim anladığımız anlamda 'kara veba'yı tanımlamak için değil, aksine sebebi tam olarak bilinemeyen, gizemli ve ölüm oranları yüksek salgın hastalıkların genel adı olarak kullanılmaktaydı (Pinault, 1992: 35). Bu bağlamda Thukydides'in anlattığı vebanın, yani büyük Atina vebasının gerçek anlamda bir veba salgını mı yoksa ölümcül ve semptomları vebaya benzer başka bir hastalık mı olduğu konusunun dahi netlik kazanmamış olması şaşırtıcı değildir. Burada dikkat çekici bir başka nokta da "*loimos*" kelimesinin Antik Yunanca'daki '*limos*' yani "açlık, yiyecek gereksinimi; kıtlık, darlık" (Çelgin, 2018: 467) anlamlarına gelen kelime ile yakınlığıdır. Bu yakınlık Hippokrates'in salgın hastalıklara ilişkin yazdıklarında, savaşın, kuraklığın (Hippokrates, *Epidemiae*, 6.8.13; 6.4.11), kıtlığın (Hippokrates, *Epidemiae*, 2.4.3; 6.4.11), hatta rüzgarın (Hippokrates, *Epidemiae*, 5. 94) hastalık tablolarında etkin rol oynadığını belirtmesi ve kıtlık ile kuraklık gibi çevresel şartların insanların bağışıklık sistemini kötü yönde etkiliyor olduğu gerçeği ile daha da anlamlı hale gelmektedir.

Gerçekten de bulaşıcı hastalıkların coğrafya, iklim koşulları, sosyo-ekonomik şartlar, toplumun kültür düzeyi ve temizlik alışkanlıklarıyla yakından ilişkili olduğu bilgisi, günümüzde de geçerliliğinden bir şey yitirmemiş ve hangi çağda olunduğu fark etmeksizin salgınlar, uygun şartlar ortaya çıktığında hızla yayılmaya devam etmiştir (Turan, 2018: 89-90). İnsanların hastalıkları bizzat yarattığı ve kolaylıkla salgın haline getirdiği yolundaki Hipokratik düşünce, modern patolojinin babası sayılan Rudolf Virchow² tarafından yeniden ve modern şekilde yorumlanmıştır. Ona göre hastalığın tanımı "Değişen koşullardaki yaşam." (yemek alışkanlıkları, ticaret, seyahat, ev yaşamı, giysiler, hava durumu, kısaca tüm çevre) idi. Virchow, yaşam koşullarına müdahale edildiğinde insanlar ile mikroplar arasındaki ilişkinin önceden kestirilemeyen, çoğunlukla da ölümcül bir sona doğru değişeceğini öne sürmüştür (Nikiforuk, 2018: 31).

Günümüzde sık sık karşılaştığımız ve bir kıta ya da tüm dünyaya yayılan geniş kapsamlı salgınlar için kullanılan 'pandemi' kelimesi de yine Antik Yunanca'dan kaynak almaktadır. Kelime, 'Tüm, bütün' anlamına gelen '*pan*' (παν) ve 'halk' anlamına gelen '*demos*' (δῆμος) kelimelerinin birleşiminden meydana gelmekte (Honigsbaum, 2009: 1939) ve günümüzde bütün halkı etkileyen salgınları tanımlamak için kullanılmaktadır.

² 1821-1902 yılları arasında yaşayan, Alman doktor, fizikçi, antropolog, patolog, tarih öncesi biyoloğu, yazar, editör ve politikacıdır. Ayrıntılı bilgi için bkz.: Ackerknecht, E. H. (1953). Rudolf Virchow: Doctor, Statesman, Anthropologist.

Daha önce de belirttiğimiz gibi, Arkaik ve Klasik Çağ Yunan Dünyası'nda meydana gelen salgınların gerçekte hangi hastalık olduğunun anlaşılması oldukça zordur ve bu salgınlar hakkında yazılanlar oldukça çelişkili, yetersiz ve dağınık olabilmektedir. Karanlık Çağ'da³ özellikle efsanelere ve mitlere karışan salgın temalarından da yola çıkarak, bu döneme kadar bilinen salgın hastalıkların sayısının arttığı düşünülmektedir. Ancak belirttiğimiz üzere, zaten yetersiz olan kayıtların bu dönemde iyice azalması nedeniyle salgınların kesin bir çerçevesini çizmek mümkün olamamaktadır. Meydana gelmiş olabilecek başarısız hasat ve geçim sıkıntısı gibi krizlerin de daha yaygın salgınlara yol açtığı varsayılmaktadır. Mitlerden takip edilen salgınlar konusuna ise aşağıda, başka bir başlık altında yeniden değinilecektir.

Antik kaynaklarda, Yunan hayatını etkileyen ve az da olsa hakkında bilgi edinebildiğimiz salgın hastalıklardan bazıları şunlardır: 46. Olimpiyatta (M.Ö. 596), Atinalılar'ın, yarı mitolojik bir filozof ve şair olan Giritli Epimenides'e, bir salgın sonrası şehri arındırmak için başvurduğu bilinmektedir. Epimenides, bu salgının Kylon⁴ komplosunun ardından ortaya çıkan bir sonuç olduğunu bildirmiş ve kenti arıtabilmek için (Dillon, 2017: 105) Atina'yı ziyaret etmiştir. Bu ziyaret esnasında sadece yaşayan Alkmoniadailer değil, atalarının da kemiklerinin Attika'dan uzaklaştırılmasını sağlayarak kenti salgından arındırmıştır (Nakassis, 2011: 367; 374). Bu olaydan yaklaşık 300 yıl sonra, M.Ö. 330 civarında, Theophrastos da yine yiyecek yetersizliğinin salgınların yayılımında etkin olduğunu ispatlayacak şekilde (Hippokrates'in savını destekler biçimde), kıtlık esnasında vuku bulan ancak resmi olarak doğrulanmamış bir salgından (*loimos*) söz etmiştir (Theophrastos, *H.P.* VII.4.4).

Bilindiği üzere haşereler, salgın hastalıkların yayılımında en baştan beri en büyük etkenlerin başında gelmişlerdir. Ege dünyasında, M.Ö. 1. bin yılda muhtemelen az olan fare nüfusu nedeniyle büyük ihtimalle kara veba seviyesinde büyük pandemiler yaşanmamıştı ve aslında Yunanlılar vebanın inaktif olduğu bir dönemde yaşadıkları için oldukça şanslıydılar (Sallares, 1991: 266; 270). Ancak tabii ki tek hastalık kaynağı fareler değildi. Antik Yunanlıların bitler tarafından zarar gördüğünü belirten pek çok kanıt da vardır (örneğin Sparta kralı Agesilaos'un tanrılara kurban sunarken bir bit tarafından ısırıldığı bilinmektedir) keza Aristoteles de bitlerin kendiliğinden ürediğini belirtmiştir (Aristoteles, *Ton peri ta zoia historion*, IX, 39). Özellikle tifüs yaymada etken olduğu bilinen bitlerin, Antik Yunan dünyasında meydana gelen en büyük salgın olan 'Büyük Atina Vebası'na yol açmış olabileceğine dair teoriler olmasına karşın yine de, bahsi geçen hastalığın bitler aracılığıyla yayılan bir tifüs salgını olduğu kesin olarak kanıtlanabilir değildir.

Bilindiği üzere, sıtmaya yol açan en önemli taşıyıcılardan biri sivrisineklerdir ve sivrisinek nüfusunda mevsimden mevsime büyük değişiklikler olmaktadır (Sallares, 1991: 272). Bu bağlamda kışın gerek sivrisinek nüfusundaki düşüş, gerekse parazitin kendisinin belirli bir dereceye ihtiyaç duyması nedeniyle sıtma salgını kesintiye uğramaktadır. Ancak uygun koşullar bir araya geldiğinde sıtma hastalığı kolaylıkla bir salgına dönüşebilmekte ve bağışıklık sistemi zayıf yetişkinleri kolaylıkla öldürebilmekteydi. Hatta Büyük İskender'in ölümüne ilişkin teorilerden biri de sıtmanın oldukça yaygın olarak görüldüğü Babil'de bir sıtma atağı neticesinde öldüğü yolundadır (Cunha, 2004: 53). Herodotos'un aktarımına göre, M.Ö. 6. yüzyılın ikinci yarısında İonialılar sıtma

³ Tarihte uygarlığın tehlikeye girdiği, gelecek nesillere aktarılacak belgelerin kısıldığı dönemleri ifade etmek için kullanılan bir terimdir. Yunan Karanlık Çağı ise Dor istilası sonucu giderek gücünü yitirerek M.Ö. 11. yüzyılda yıkıldığı varsayılan Miken Uygarlığı ile başlar ve M.Ö. 875'te Atina'nın etkin bir güç olarak ortaya çıkmasıyla son bulur. (Mansel, 2011: 2; Tekin, 2004: 43)

⁴ Kylon: M.Ö. 632 yılında tiran olarak başa geçmek maksadıyla Atina Akropolünü ele geçiren soyludur. Ancak işler kısa sürede tersine dönmüş Kylon ile kardeşinin Megara'ya kaçmasının ardından destekçileri Athena sunağına sığınmalarına karşın öldürülmüşlerdir. Büyük bir günah olarak addedilen olayın sorumluları olan Megakles ve ailesi (Alkmaionidai) bu yüzden kirlenmeye uğramıştır. Sonraki siyasi tartışmalar esnasında bu olay sık sık gündeme gelmiştir (Howatson, 2013: 527).

nedeniyle enfekte olmuştur. Diğer yandan, bu hastalığın biliniyor olması, Ege dünyasında sıtmanın yaygın olduğu şeklinde de yorumlanmamalıdır (Ravenel, 1920: 762). Hippokrates, M.Ö. 400 civarında Yunan anakarasının çoğu bölgesinde sıtma salgınları olduğunu dile getirmiştir. Fakat Herodotos örneğinden de anlaşıldığı kadarıyla tıp okullarında, Hippokrates'ten çok önceleri de sıtma hastalığı bilinmekteydi. İnsan sıtmasının dört tipi iklim şartlarına sıkı sıkıya bağlıdır ve Akdeniz çevresindeki iklimsel kararsızlık, geçmişte sıtmanın kademeli yayılımının açıklanmasında önemli bir bilgi kaynağıdır. Zira Hippokrates'e ait metinler Klasik Yunan'da hastalıkların mevsimlerle ilişkisine sıklıkla vurgu yapmaktadır. Bu bağlamda sonbahar, Hippokrates tarafından yılın en tehlikeli mevsimi olarak gözlemlenmiştir, çünkü bu dönemde sıtma ateşi ve tüberküloz görülmesi sıklığıydı (Hippokrates, *Epidemiae*, I, 2.). İlkbahar ise yılın en sağlıklı mevsimi idi (Hippokrates, *Epidemiae*, II.1.5). Yazın ise ateşe sık rastlanıyorsa da bu sonbaharda meydana gelen ateşler kadar tehlikeli olmuyordu. Tabii ki Akdeniz'de ateş yapan daha büyük ya da daha az öneme sahip pek çok diğer hastalık da mevcuttu. Ancak sıtmanın antik dönemde en yaygın ateş yapan hastalık (*puretoi*) olduğuna da şüphe yoktu.

Tabii ki, salgın hastalıklar her zaman herkes için kötü sonuçlanmak zorunda da değildi. Özellikle içme sularının kirletilmesi yoluyla biyolojik silah olarak kullanılan salgınlar, tehlikeli bir savaş stratejisine dönüşebilmekteydi. Örneğin Atinalı Solon'un M.Ö. 590'da Krisa (Kirrha) şehri kuşatmasında *hellebore* isimli müshil etkisi olan bir ot kullandığı bilinmektedir (Pausanias, *Periegesis tes Hellados*, X.37.7). Ayrıca bütün büyük felaketlerde olduğu gibi, salgınlarda da bir kısım insan, ortaya çıkan yeni siyasi, ekonomik ve sosyal şartları kullanarak zengin olabilmekteydi. Öncelikli olarak bu dönemlerde, azalan nüfusla beraber insan başına düşen arazi miktarı da artmaktaydı. Bu durum büyük Atina salgını esnasında, M.Ö. 428'de Atina'da ilk *eisphora*'nın (200 talentlik bir çeşit savaş zamanı vergisi) kabul edilmesini akla getirmekte ve belki de açıklamaktadır (Sallares, 1991, 247).

2. Hippokrates ve Salgınlar

M.Ö. 460-370 yılları arasında yaşamış olan ve "Tıbbın babası" olarak adlandırılan Hippokrates, Thasos Adası'nda nesiller boyunca tıp konusunda çalışmış bir aileye mensup olarak doğmuştur (Nie, 2015: 26). Perikles döneminde yaşayan ve Asklepios'un soyundan geldiği iddia edilen Hippokrates, döneminde o kadar ünlü olmuştur ki, M.Ö. 6. ve 5. yüzyıllarda tıp alanında yazılan hemen hemen tüm eserler ona atfedilmişti. Aslında yaşamı hakkında çok şey bilinmese de ardında bıraktığı eseri Hippokrates Külliyyatı'nda yer alan ve ona mal edilen görüşler hala tıbbi anlamda kısmi olarak, ideal hekimlik ahlakı açısından ise tamamen geçerliliğini korumayı sürdürmektedir (Howatson, 2013: 399). Ancak çoğu, yaklaşık M.Ö. 430-330 yılları arasında derlenen ve Ionia lehçesinde yazılmış olan bu yazılardan herhangi birinin Hippokrates tarafından yazılmış olduğuna ilişkin kesin bir kanıt bulunmamaktadır (Howatson, 2013: 399). Bu bağlamda külliyyatının en önemli parçalarından olan 'Salgın Hastalıklar' kitapları ister sadece kendisi tarafından yazılmış olsun, isterse öğrencileri tarafından devam ettirilen bir geleneğin parçası olsun, bize yaşadığı coğrafyada gezici bir hekimin kaleminden, farklı kentlerde, farklı yıllar ve mevsimlerde meydana gelen hastalıkları keskin ve detaylı bir gözlemlerle aktarması açısından büyük önem taşımaktadır (Jouanna & Madelaine, 2018: 9 vd.).

Çalışmamızda, külliyyatın salgınlar ile ilişkili her satırını tek tek ele almamız mümkün olmasa da, Antik Yunan'dan günümüze, etkileri bu kadar yoğun bir şekilde devam eden ve görüşleri halen dikkate alınan bir hekimin salgın hastalıklar hakkındaki yorumlarının ayrı bir başlık altında özetlenmesi ve salgınlara ilgili adının geçtiği hikayelere yer verilmesi büyük önem taşımaktadır. Üstelik Hippokrates gibi büyük bir hekimin, salgın hastalıklar konusunda yaptığı tespitler ve genel çıkarımlar, özellikle Perikles zamanında (M.Ö. 495-429) salgınlar konusunda Antik Yunan'ın geldiği noktayı açıklaması bağlamında da ayrıca önem taşımaktadır.

Öncelikli olarak Hippokrates savaşın, kuraklığın (Hippokrates, *Epidemiae*, VI.8.13; VI.4.11), kıtlığın (Hippokrates, *Epidemiae*, II.4.3; VI.4.11), hatta rüzgarın (Hippokrates, *Epidemiae*,

V. 94) hastalık tablosunda etkin bir rol oynadığını ilk fark edenlerden biriydi (Demand, 1994: 38) ve eserinin 'Havalar, Sular ve Yerler Üzerine' adını verdiği bölümünde iklimin, şebeke suyunun ve yaşanan bölgenin, insanlar üzerindeki etkilerini ortaya koymuştu. Bu bölümdeki en önemli noktalardan biri, bahsi geçen çevre güçlerinden herhangi birindeki ani değişikliklerin, salgınlara yol açtığını belirtmiş olmasıdır. Hippokrates, bir hekimin doğayı tanıması, insanın yiyecek - içeceklerle ve doğal ortamıyla ilişkisini, bunların birbirleri üzerindeki etkilerini iyice araştırması ve bilmesi gerektiği sonucuna ulaşıyordu. Kısacası o, öncülleri ve çağdaşlarının tersine, hastalıkların ancak insanın ya da toprağın sağlığında büyük değişiklikler olması halinde ortaya çıktığını kavramıştı. *Epidemiae*'de yani 'Salgınlar' bölümünde ise, yakalananlardan çoğunun öldüğü kırktan fazla vakayla ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Bu bölümde dikkat çekici noktalardan bir tanesi de Hippokrates'in bulaşıcı hastalığı olan kişilerin izolasyonu yani - bizim anladığımız anlamda olmasa da - karantinanın (40 gün süreci) önemi hakkında bilgi vermesidir (Hippokrates, *Epidemiae*, I.1 vd.). Ayrıca bazı hastalıklara, özellikle de vebaya yakalananlarla bir arada bulunmanın tehlikeli olduğu uyarısında da bulunmuştur (Sherman, 2020, 99).

Antik çağın en sık görülen ve tehdit edici hastalıklarından biri olan sıtma konusunda da Hippokrates, *Epidemiae* adlı eserinde iki çeşit tanımlama yapmış ve sıtmanın bataklıklarla ilişkisini dile getirmiştir. Bahsi geçen sıtma türlerinden ilki 9 günde bir gelen ateşin olduğu sıtma (iyicil tersiyan), diğeri ise 4 günde bir gelen ateşin olduğu kötücül (kuartan) sıtmadır (Sherman, 2020: 186; Hippokrates, *Epidemiae*, I.24). Hippokrates doğal olarak kendi çağının en yaygın ve ölümcül hastalığı olarak tanımladığı ve "erime, zayıflama, sararıp solma" anlamına gelen *phthisis* (φθίσις) kelimesi (Çelgin, 2018: 811) ile adlandırılan tüberkülozu (verem) da yakından tanımaktaydı (Nikiforuk, 170). Hastanın tıpkı *phthisis* kelimesinin tanımında olduğu gibi, çok güçsüzleşip bir deri bir kemik kaldığını, yanaklarının kızardığını ve hastalığın büyük acıya ve ölüme neden olduğunu gözlemlemişti. Hippokrates hastalığı kötü havaya bağlıyor, ancak bulaşıcı olarak görmüyor (Sherman, 2020: 148) ve tedavisi için temiz hava ile güneş öneriyordu. Bu tedavi önerisi 20. yüzyıla kadar taşınmış ve birçok kez hastalığın temiz hava ile ilgisinin olmadığı kanıtlanmasına rağmen günümüzde dahi yaygın olarak uygulanmaya devam etmiştir (Sherman, 2020: 148). Ayrıca Hippokrates M.Ö. 412 gibi hayli erken bir tarihte, Perinthos'ta (Marmaraeğlisi) meydana gelen ve "Perinthos öksürüğü" (Barberis & Myles, 2016: 116) olarak kayıtlara geçen grip benzeri bir hastalık sendromunu tanımlayarak aslında dünyada ilk kez bir grip salgınına kayda geçirmiştir. Anlaşıldığı kadarıyla Hippokrates burada, her yıl aynı bölgede kış ve bahar aylarında tekrarlayan bir üst solunum yolu enfeksiyonundan söz etmektedir (Hippokrates, *Epidemiae*, VI, 7; Mir & Tandon, 2009: 163).

"Bu durum Perinthos'ta ortaya çıkmıştır. Bu şehirde rüzgarın şiddetli estiği dönemler ve rüzgarın hiç esmediği dönemlerde, yağış dönemleri ile kuraklık dönemlerinde, bunalıcı sıcak ve dondurucu soğuk olan dönemlerde ya hastalıklar hiç ortaya çıkmıyor ya da aşırı derecede bulaşıcı bir salgın şeklinde görülüyor. İlkbahar mevsimi ise genel olarak en az ölüm olayının meydana geldiği dönemdir." (Hippokrates, *Epidemiae*, II.1.5)

Hippokrates sadece salgınlar hakkında yazdıkları ile değil salgınlar döneminde yaptıkları ile de kayıtlara geçmiştir. Ona atfedilen önemli salgın anekdotlarından bazıları şöyledir: Hippokrates tüm davetlere rağmen Persler, vebadan büyük zarar gören Illyrialılar ve Paionialılarla iletişime ve ilişkiye geçmeyi reddederek hastalığın Yunan anakarasına ilerlemesini önlemeye çalışmıştır (Manetti, 2018: 318). Ancak onlara yardım eli uzatmamış olsa da, Yunan kentlerini uyarabilmek adına Persler'den yeterli bilgileri almayı da ihmal etmemiştir. Bunun karşılığında Yunan kentleri Hippokrates'e sayısız ödül, özellikle de dini ayrıcalıklar vermişlerdir (Jouanna & Madelaine, 2018: 10). Benzer bir anektod da Abdera kenti ile ilgilidir. Hippokrates Mektuplar'da şöyle demektedir: *"Ah Abderalılar! Eğer kendimi, her anlamda zenginleştirmek isteseydim, değil 10 talent için size gelmek, beni olabilecek tüm iyi şansın getirdiği, tüm kentlerin meyvelerini sunan*

Büyük Pers kralına (Artakserkses) gidiyor olurdum.” (Hippokrates, 1990: Mektup 11). Bu cümleden, bu dönemde Abdera’da meydana gelen bir salgının izleri takip edilebilmektedir.

Yine Hippokrates’e atfedilen bir diğer hikaye de, büyük Atina salgını ile ilintilidir. Buna göre Hippokrates büyük bir ateş yakarak, salgınla mücadele etmiştir ki bu durum, bir anlamda salgına muhtemelen sebep olmuş olan sağlıklı çevre şartlarının varlığını onaylamaktadır (Pinault, 1992: 13). Bahsi geçen olay hakkında bilgiye Plinius, Galen ve Aetius’ta rastlanmasına rağmen Thukydides’in olaydan söz etmemesi ise dikkat çekicidir. Bu hikaye Hellenistik dönemde biraz daha farklılaşarak Hippokrates’in çeşitli ağaçlar ve kokular yakarak salgını durdurmaya çalıştığı yönünde ağırlık kazanmıştır (Pinault, 1992: 13).

3. Atina Büyük Veba Salgını

Antik Yunan dünyasında en etraflıca bilinen salgın, kuşkusuz Atina’da, Peloponnesos Savaşları esnasında⁵ (M.Ö. 431-404) ortaya çıkan ve Thukydides ve daha sonrasında Diodorus ve Plutarkhos tarafından aktarılan⁶ ve büyük can kaybına sebebiyet veren veba salgınıdır. Siyasi ve sosyal anlamda oldukça yoğun olarak toplum hayatını etkilemiş olan salgın (Martin, 2012: 260), bilindiği kadarıyla ilk kez M.Ö. 430’da Atina’da ortaya çıkmış, M.Ö. 428 yazı ve 427-426 kışında yeni dalgalarla devam ederek 4.5-5 yıl kadar sürmüştür (Littman 2009: 456) ve salgın esnasında Atina’da 75.000-100.000 civarı ölüm olduğu söylenmektedir (Himmetoğlu, 2020: 66).

Bu salgınla ilgili en önemli kaynak aynı zamanda hastalığa da yakalanmış olan Thukydides’in aktarımları olmasına rağmen, yazarın salgın konusunda vermiş olduğu bilgilerin doğruluğunu destekleyecek yeterli kaynak bulunmamaktadır. Ancak antik kaynaklar ne denli eksikliklere sahip olsa da, hayatını kaybedenlere ait toplu mezarlar 1994-1995 yılları arasında gerçekleşen kazılarda Atina’da yer alan Kerameikos nekropolünde bulunmuştur (Papagrigorakis, 2008, 162). Thukydides, Atina’da yaşanan salgına neden olan patojen hakkında önemli bilgiler vermiştir (Turan, 2018: 89) ancak bunlar, hastalığın teşhisini sağlayacak kesinlikte değildir. Ayrıca yine Thukydides’in eserinde hastalığın tedavisi ve hastalığa karşı alınan tedbirler konusunda da boşluklar bulunmaktadır. Dolayısıyla günümüzde tıp tarihi alanında çalışan araştırmacılar, bahsi geçen hastalığın çiçek hastalığı (Littman & Littman, 1969: 261 vd.) ya da tifüs⁷ olabileceği konusunda (Littman, 2009: 456; Cunha, 2004: 29) yoğunluklu olarak ikiye ayrılmaktadırlar⁸. Bunlara ek olarak Papagrigorakis’in Kerameikos’ta (Atina salgınında ölenlere ait nekropol kazısı) son dönemde yaptığı araştırmalar ışığında tüm bu sayılan olasılıkların yanına bir de tifüs ihtimali eklenmiştir. Zira nekropoldeki iskeletlerin diş pulpasının mikrobiyolojik analizinden elde edilen bilgiler, tifoya neden olduğu bilinen bakterinin (salmonella enterica serovar

⁵ Atina’nın salgın esnasındaki siyasi durumu: Bu dönemde, Perslere karşı kurulan Delos birliğinde, Atina ve Sparta’nın liderlik açısından ön plana çıktıkları görülmektedir. Ancak Atina’nın diğer kentler karşısında güçlenmesi, bu kentlerin bağımsızlığı için tehdit oluşturmaktaydı (Tekin, 2004: 85). Dolayısıyla kısa süre sonra 27 yıl sürecek olan Peloponnesos savaşları patlak vermiştir (Burckhardt, 2019: 321 vd.). Savaş başladığında Atina’daki siyasi yaşamı Perikles yönlendirmekteydi ve savaş stratejisini de o meydana getirmişti. Atina, sahip olduğu deniz gücü nedeniyle Sparta ve müttefiklerine istedikleri yer ve zamanda saldırma olanağına sahipti. Perikles, Atina doğrudan saldırıya uğrasa bile özellikle Sparta ile karada karşılaşmaktan kaçınmak ve Peloponnesos Birliği’nin topraklarına denizden saldırmak istiyordu. Buna karşın Peloponnesos Birliği’nin lideri olan Sparta ise bir tarım ülkesiydi ve Atina’yla kıyaslandığında görece olarak zayıf bir ekonomiye sahip olması nedeniyle uzun bir savaşı sürdürmeye yetecek mali kaynaklara sahip değildi. Dolayısıyla Sparta kara gücüyle Atina ile karada karşılaşarak müttefiklerinden ayırmak niyetindeydi. Perikles ise düşmanın stratejisinin farkında olduğu için kent merkezi dışında yaşayan birçok Atinalının, Sparta’nın düzenleyeceği Attika istilasından korunabilmeleri için Atina’ya göç etmelerini sağlamıştı. Bu esnada (M.Ö. 430) patlak veren salgının, zaten siyasi olarak oldukça güç ve zorlu bir dönemden ve savaşlardan geçmekte olan Atinalılara ek olarak maddi, siyasi, sosyal ve psikolojik zararlar verdiği açıktır (Turan, 2018: 92). Kaldı ki Peloponnesos savaşları aslında ‘kent devleti’nin sonuna tanık olan savaşlar olması nedeniyle siyasi ve tarihsel anlamda ayrıca önem taşımaktadır (Kitto, 2017: 163).

⁶ Bahsi geçen yazarların Thukydides’in eserine dayanarak bilgi edindikleri düşünülebilir (Longrigg, 2000: 63).

⁷ Kangren tifüsü işaret eden ve Thukydides tarafından belirtilen en önemli semptomdur (Sallares, 1991, 264).

⁸ Bu hastalığın sıtma olabileceği ihtimali de sıklıkla dile getirilen bir başka ihtimaldir.

typhi) varlığına işaret etmektedir (Manley, 2014: 395). Bu nedenle bahsi geçen salgının bizim anladığımız anlamda kara veba hastalığı mı, yoksa ölümcül başka bir hastalık mı olduğu konusu henüz tam olarak aydınlatılamamış durumdadır. Ancak bahsi geçen hastalığın, ortaçağın en büyük felaketlerinden biri olan hıyarcıklı veba olmadığı genel olarak kabul edilmektedir (Hays, 2005: 7).

Thukydides'in ayrıntılı bir biçimde anlattığı felaketin belirtileri ise korkunçtur: kusma, aşırı titreme, sancılı ağrılar, durdurulamayan ishal ve hastaların rahatlamak umuduyla kendilerini kuyuya atmalarına neden olacak kadar yüksek ateş ile susama (Salway & Bell, 1955: 62). Ölüm oranı, Atina'nın Perikles'in savaş taktiğinin gerektirdiği deniz seferlerine insan sağlanmasını engelleyecek oranda yüksekti. İnsanlar sokaklarda ölüyordu ve ceset dolu sokakları boşaltacak zaman bulunamıyordu. Thukydides, durumu şu sözlerle aktarmaktadır:

"O sene ilk zamanlar herkesin sağlığı yerindeydi. Sadece işgalcilerin kimileri hastalanıyordu. Genelde hiçbir ön belirti olmuyordu. İnsanlar sağlıklıyken birdenbire ateşleri çıkmaya başlıyor, gözleri yanıyor, boğaz ve dilde kanlanma oluyor, nefes alıp vermede düzensizlik yaşıyor, ağızda kötü bir koku oluyordu. Daha sonra göğüste şiddetli bir ağrı başlıyordu. Bununla beraber gelen öksürüğü midedeki akıl almaz ağrılar takip ediyordu... Hastaların bir kısmı bundan sonra kusmaya başlıyorlardı. Bir kısmı ise kusmuyor hıçkırmaya başlıyorlardı. Hıçkırık kimi hastalarda uzun süre devam ederken kimilerinde kısa bir süre sonra kesiliyordu. Dışarıdan bakıldığında hasta çok ateşli görünmüyordu. Ancak içten epeyce yanıyorlardı. Deri kırmızıya çalıyor ve pürüzlü bir hal alıyordu. İnsanların içlerindeki ateş en hafif giysileri bile giymelerine engel oluyordu. Hastalar o kadar çok yanıyorlardı ki kendilerini soğuk suların olduğu kuyulara atmak istiyorlardı. Kendilerine iyi bakılmayanlar gerçekten de böyle yaptılar. Fakat ne kadar su içilirse içilsin rahatlayamıyorlardı. Ayrıca vücutta daimi bir yorgunluk ve susuzluk hissediliyordu. Yedi veya dokuz gün içinde hastaların birçoğu ölüyordu. Eğer bu kısmı atlattırmayı başarırlarsa bu kez de hastalık bağırsaklara iniyordu. Ardından şiddetli bir ishal başlıyor bu aşamada yaşamlarını kaybediyorlardı. İlk zamanlar baş kısmında başlayan bu sıkıntılar zaman içinde vücudun tamamına yayılıyordu. Kimi zamanlar hastalık cinsel organlardan, ayak ve ellerin en uç noktalarına kadar bile taşınyordu. Bazen insanlar bu uzuvlarından bazılarını kaybederek hastalıktan kurtulmak yoluna gidiyorlardı. Bu arada gözlerinden bile olanlar oldu. Hastalıktan kurtulmayı başaranlar da bilinçlerini kaybediyorlar ve kendilerinin ve akrabalarının kim olduklarını hatırlayamıyorlardı." (Thukydides, II, 49)

Diodoros, eseri *Bibliothèque Historique*'de konuya yoğun bir şekilde değinmiştir. Yazar, bu salgının doğa koşulları, yiyeceklerdeki bozulma, hatta etezyen rüzgarlarının alışıldık ritminde esmemesinin bir sonucu olarak ortaya çıktığını belirtmektedir. Ona göre, yüksek ateşi olan hastaların kendilerini sarnıçlara ya da su kaynaklarına atmalarının sebeplerinden biri de zaten bu rüzgarların yoksunluğudur (Diodoros, *Bibliothèque Historique*, XII, 58). Thukydides'in tersine, çevre şartları hakkında bilgi vermesi hastalığın etimolojisi üzerine tahmin yürütmeyi kolaylaştırmak açısından da önem taşımaktadır. Burada dikkat çeken noktalardan biri de hastalananların kendilerini yüksek ateş nedeniyle su kaynaklarına atıyor olduklarına dair verilen bilgidir. Hastalığın tam olarak ne olduğu konusunda fikir birliği bulunmasa da ihtimaller değerlendirildiğinde eğer veba ya da tifüs gibi fekal-oral (dışkı ve su ile bulaşabilen) hastalıklardan biri söz konusu ise temiz su kaynaklarının, hasta insanlar tarafından kontamine edilmiş olmasının hastalığın yaygınlaşmasında etken olduğu fikri akla gelmektedir.

Pire yoluyla Aitiophia'dan (Mısır'ın güneyi) gelen bu salgın (Thukydides, II, 58), kısa sürede, kente yayılmış (Diakov, 2019: 342; Ranger & Slack, 1995: 27) ve halkı kırıp geçirmiştir. Hatta bu denli beklenmedik ve yıkıcı bir salgın, Atina halkının başlangıçta, Peloponnessoslular'ın sarnıçları zehirleyerek kendileri üzerinde biyolojik silah kullandıklarını düşünmesine neden olmuştu (Thukydides, I, 1-2; Cohn, 2012: 547). İlerleyen süreçte hastalık birkaç yıl sürdüğü için,

savaşın kendi içinde barındırdığı kestirilemezlik ile birleşerek, Perikles'in Atina'nın zaferi için tasarladığı taktiğin de altını oymuştu. Salgın, muhtemelen taşralı Atinalılar'ın da akropolis duvarlarının arkasında sağlıklı koşullarda toplanmalarıyla daha da yayılmıştır⁹. Perikles ve liderlerin bu insanlara yeterince konut ve sağlıklı ortam sağlayamaması ise yıkıcı bir dikkatsizlik olmuştu. Her ne kadar Hippokrates aracılığıyla bulaşıcı hastalık taşıyanlardan uzak durulması gerektiği fikri var olsa da, bunun günümüzdeki şekliyle kurumsal bir şekilde uygulamaya dökülmesi mümkün değildi. Zira akropol duvarlarının içine toplanan halk ister istemez yakın temasta bulunarak hastalığın daha çok yayılmasına sebebiyet veriyordu.

“Atinalılar böyle büyük bir felaketle karşılaşmışlardı. Kent içinde salgın, dışında ise toprakların yakılıp yıkılması söz konusuydu. Bu arada yaşlıların eskiden duydukları bir kehanet akla geldi: Dor savaşıyla beraber veba da gelecek. Bunu hatırlatanlara karşı çıkanlar oldu. Çünkü kehanette sözü edilen şeyin veba değil kıtlık olduğunu belirtiyorlardı. Ancak salgının da etkisiyle kehanet salgın olarak yorumlandı. Çünkü insanlar duydukları şeylerle yaşadıkları şeyleri örtüştürmek istiyorlardı. Sanırım bu sırada kıtlık yaşansaydı kehanet de kıtlık olarak yorumlanırdı. Bu kehanetten söz edenler aynı zamanda Spartalılar için yapılan kehanetten de bahsetmekteydiler. Tanrı kendilerine, Spartalılar büyük bir istekle savaşarlarsa onlara yardım edeceğini belirtmişti¹⁰. Doğal olarak bu kehanet doğru bulunmaya başlanmıştı. Çünkü Peloponnesoslular salgından etkilenmemişlerdi. Şu ana kadar veba salgınından en çok etkilenen yer Atina ve ülkenin en kalabalık yerleriydi. Veba üzerine bu kadar yeterli.” (Thukydides, II, 54)

Başta da belirttiğimiz üzere savaşlar da, çevre şartlarında büyük değişikliklere yol açan etkenlerden biridir ve bu durum salgın hastalıkların yayılmasındaki unsurlardan biri olabilmektedir. Bu bağlamda, savaşın ilk aşamasında salgın hastalığın tesadüfen Atina' da yayılmış ve büyük ölçüde Atina' yı gelecek yıllarda başlarına gelecek herhangi bir başka şeyden daha çok zayıflatmış olması dikkat çekicidir.

Atina'da yaşanan tüm bu olumsuzlukların neticesinde, halkın hoşnutsuzluğu, bütün felaketlerden sorumlu tutulan Perikles'e yönelmiştir. Plutarkhos ise “Perikles”te Epidaurios kentine saldıran Atina güçlerine ve onlarla kantağa girenlere salgın bulaştığını kaydetmiştir. Ancak yazara göre kent sakinleri Perikles cezalandırılmadan sakinleşmemiştir. Plutarkhos bu konu üzerine şöyle yazmaktadır:

“...Ne ise, Perikles hareket ederek zapt olunacağını umduğu Epidaurios mabedini kuşattı ise de, vebadan dolayı bu işi başaramadı; bundan başka da hazırlıklarına yaraşan bir şey yapamadı. Çünkü veba yayılarak yalnız bu orduyu değil, herhangi bir şekilde askerlerle temas edenleri de perişan etti. bu sebepten kendisine öfkelenen Atinalılar'a, Perikles nasihat ve cesaret vermeye çalıştı. Fakat Atinalılar ona karşı reyirlerini vermekle, hakimliklerinin hissettirmiş, ancak generallikten azledilip para cezası ile cezalandırıldığı zaman, Perikles tarafından hiddetleri yatıştırılabilmisti; en aşağı miktarı gösteren yazanlara göre, cezası miktarı 15 talentti, Halbuki en yukarı dereceye çıkanlar 50 talent olduğunu yazarlar...” (Plutarkhos, Bioi Paralelloi, Perikles, 35).

Tabii bu dönemde, yani Perikles zamanında Atina'nın kültürel ve siyasi anlamda oldukça parlak ve dışa fazlasıyla açık bir yapıda olması, ticaretin iyice artması, pek çok festivalin düzenleniyor oluşu ve tüm bunların sonucu olarak Atina'nın her zamankinden de fazla, uluslararası cazibe merkezi haline gelişi belki de bu salgının yayılmasındaki önemli etkenlerden biriydi.

⁹ Antik Yunan kentlerinde, yerleşim yerleri çoğunlukla akropolis dışında, kırsal bölgede yer almaktaydı ve kırsalda yaşayan insanlar ancak felaket ya da savaş durumlarında kenti koruyan surların içine çekilmekteydiler (Gates, 2019, 355).

¹⁰ Bilindiği gibi Sparta oldukça içe kapalı bir toplumdur (Dikyol, 2016, 192 vd.) ve belki de bu yapısı sebebiyle yani Atina kadar ticarete ve turizme açık olmaması nedeniyle salgından uzak kalabilmeyi başarmıştı.

Perikles'in kendisi de savaşın başlamasından iki yıl altı ay sonra (Thukydides, II. 65) M.Ö. 429'da bu hastalıktan dolayı hayatını kaybetmiştir (Plutarkhos, *Bioi Paralleloi*, *Perikles*, 38-39). Burada ilginç olan nokta bizzat vebayı yaşamış canlı bir görgü tanığı olan Thukydides yerine Plutarkhos'un Perikles'in ölüm sebebi hakkında bilgi veriyor oluşudur.

Antik Çağ'da ölümcül salgınlar çoğunlukla tanrıların verdiği bir tür ceza olarak görülmüştür. Diodoros'a göre Atinalılar da bu gelenekten kopmamış ve bu kadar ölümcül bir hastalığın yayılmasının nedenini tanrılara bağlamışlardı. Bu nedenle, onlar için önem taşıyan bir kehanet uyarınca, Apollon'a adanan Delos'u, tüm mezarları kaldırıp Rhenia adasına taşıyarak ve Delos'ta ne doğum yapılmasına ne de ölü gömülmesine izin vermeyen bir yasa kabul etmiş ve adayı arındırmışlardı (Diodorus, *Bibliothēke Historike*, XII, 58). M.Ö. 429-400 civarında Athena (Sağlık-koruyucu) heykelinin Atina akropolüne dikilmiş olması da bu noktada önem taşımaktadır (Ravenel, 1920: 762). Delos'ta doğum ve ölüme izin verilmemesi dini bir temele yaslanmış olsa da belki bunun içgüdüsel ve kurumsallaşmamış bir karantina fikri ile ilgili olduğunu düşünmek mümkündür. Zira önceden de söz ettiğimiz gibi Hippokrates, basit de olsa karantina önlemlerinin hastalık sürecinde önemli olduğunu bilmekteydi (Hipokrates, *Epidemiae*, I.1 vd.). Ancak, "Tanrılara kalırsa, onlara tapıp tapmama önemli değilmiş gibi görünmekte, ayrımsız iyi de, kötü de ölüyordu." (Thukydides, II.53) diyen Thukydides, salgın hastalığı ilahi bir olay olarak kabul etmemiş ve bir çeşit tesadüf olarak görmüştür (Bury, 1958: 130; Ahmed, 2016: 12).

Nitekim bu büyük salgın hastalık, Atinalılar'a, nüfuslarını sarsarak maddi, en önemli liderleri Perikles'i öldürerek siyasi, kendilerine güvenlerini yıkarak toplumsal ve dini normları yıpratarak psikolojik anlamda ciddi zararlar vermiştir (Martin, 2012: 260).

4. Mitlerde ve Edebiyatta Salgınlar

Mitler hemen her dinde olduğu gibi Antik Yunan'da da yoğun şekilde doğanın ve insan hayatının izlerini ve etkilerini taşır. Halkın günlük hafızasından silinmiş, unutulmuş nice felaketler, mitlerle birlikte yaşamaya ve sonraki nesillere aktarılmaya, hatta bu yolla onları uyarmaya devam eder ve toplumun bilinçaltını oluşturur. Tabi ki günümüzde bile kontrol altına alınamayan depremler, seller ve salgınlar gibi felaketlerin geçmişte mitleştirilmesi oldukça beklendiktir. Bu bağlamda Yunan dünyasının ünlü destanı İlyada'nın da, bir salgın hastalıkla başlamış olması şaşırtıcı değildir. Hikayeye göre, Apollon¹¹ okuyla hastalığı Akhaların kentlerine getirmiştir. Ancak Apollon'un hastalığı yaymasının gerçek nedeni, rahibi Khryses'in öfkesiyle tetiklenen kızgınlığı olmuştur. Kısacası Homeros, büyük destanını bir salgın hastalık korkusuyla başlatmıştır:

"Halk toplanıp gelince bir araya
ayağıtez Akhilleus kalktı, dedi ki:
"Atreusoğlu, birazdan geri döneceğiz, herhal,
yurdumuza gideceğiz, kurtarırsak ölümden canımızı;
bak yiyor Akhaları, bir olmuş savaşla salgın.
Gel bir duacıya, bir biliciye başvuralım,
ya da bir düş yorumcusuna, bilirsin Zeus getirir düşü.
O söylesin, Phoibos Apollon'un bu büyük öfkesi neden?
Adak mı adamadık, yüzlük kurbanlar mı kesmedik?"

¹¹ Apollon aslen Yunan köklere değil doğulu köklere sahiptir ve Anadolu (Brown, 2004: 243 vd.; Erhat, 1996: 44) ya da Semitik kökenli olduğuna dair teoriler bulunmaktadır (Beekes, 2003: 1 vd.). Bu bağlamda, oklarıyla hastalık yayma özelliğinin yine doğulu tanrılardan Reşef (Dietrich, 1978: 1) ile benzerlik göstermesi dikkate değerdir (Moscati, 2004: 71).

*Uzaklaştırması için başımızdan şu salgını
koyunlar, lekesiz keçilerin razı mı yağ dumanlarına?”*

.....

Kalkhas söz aldı, düşüne taşına dedi ki:

.....

*“Yok yok, ne adak için kızdı o,
ne de yüz sığırlık kurbana.
Saygısızlık etti Agamemnon duacıya da ondan.
Kurtulmalıkları istemedi, salmadı kızını.
Çok acılar çekti okçu tanrı bu yüzden size,
bundan böyle de çektiyeceği var.
Vermezse kurtulmalık almadan, pazarlıksız,
oynak gözlü kızı sevgili babasına Agamemnon,
kurban etmezse bir de yüz kutsal sığır Khryse 'ye,
bu kötü salgından Danaoları kurtaramaz o,
bunlar olursa tanrı yola gelir, yatıştır.” (Homeros, İlyada, I: 60-100)*

.....

*“Ağır sözlerle buyurdu, yolladı onları.
İsteksiz yürüdüler ekin vermeyen denizin kıyıları boyunca.
Vardılar Myrmidon 'ların barakalarına, gemilerine.
Barakasıyla kara gemisi yanında oturur buldular Akhilleus 'u.
Onları görünce Akhilleus 'un sıkıldı canı.
Haberciler ne bir şey sordular, ne bir şey söylediler,
kralın karşısında saygıyla durdular öylece.
Ama o, yüreğinde anladı her şeyi, dedi ki:
“Selam haberciler, Zeus 'un, insanların sözcüleri.
Beri gelin, sizin bir şeyiniz yok, suçlu Agamemnon asıl,
Briseis kızı alalım diye o gönderdi sizi.
Haydi tanrısız Patroklos, getir ve götürsünler,
ama ordudan uzaklaştırmak için kötü salgını
bir gün gene iş düşerse benim ellerime,
mutlu tanrılar, olumlu insanlar, o inatçı kral önünde
şu iki adam tanığım olsun benim.
Baksana, onun kara yüreği hep öfkeli,
ne ilerisini görür, ne gerisini,
gemilerinin yanında Akhalar sağ salim
nasıl dövüşecekler, bundan haberi yok.” (Homeros, İlyada, I: 325-345)*

Görüldüğü gibi arkaik dönemde, büyük bir salgın karşısında Akhileus, Akha ordusunu vuran veba salgınıyla savaşması için bir doktora değil duacı, bilici ya da rüya yorumcusuna çağrıda bulunmaktadır (Holmes, 2018, 71). Ayrıca yine İlyada'da geçen ve 'yanan veba' olarak bahsedilen hastalığın da şarbona işaret ettiği iddialar arasındadır (Himmetoğlu, 2020: 73).

Benzer şekilde, M.Ö. 496 yılında doğan ünlü tragedya yazarı Sophokles de büyük eseri Oedipus'u büyük bir salgın ile başlatır: Tabi bu durum Perikles'in çağdaşı olmakla kalmayıp strategos olarak aynı görevde bulunduğu ve Perikles'le beraber bizzat büyük Atina salgınına yaşadığı göz önünde bulundurulduğunda oldukça olağan görünmektedir. Salgın ile ilgili pasajlar şu şekildedir:

“OİDİPUS:

- *Ulu Kadmos'un genç evlatları! Bu Niyaz dallarıyla sarayımın önünden niçin diz çöktünüz? Şehrin her yanından buhur dumanları, matem havaları inilteler yükseliyor....*

RAHİP:

- *... Sunakların önünde diz çökenleri görüyorsun; bazıları, pek uzaklara gidemeyen çocuklar, bazıları, benim gibi ihtiyarlığın belini büktüğü rahipler; ben Zeus'un rahibiyim. Şunlar da gençlerin en değerlileri. Halk elinde dallarla meydanlarda Pallas'ın çifte mabediyle kahin İsmenos'un külleri önünde oturmuş. Sen de görüyorsun: şehir, içine düştüğü felaket kasırgasına göğüs geremiyor artık. Ekinler, sürüler mahvoluyor, çocuklar ölü doğuyor. Ateşler saçan iğrenç, belalı bir felaket, veba, ortalığı kasıp kavuruyor, Kadmos evlatlarını kırıp geçiriyor ve karanlık Hades, iniltilerle, çığlıklarla besleniyor....*

OİDİPUS:

- ...
- *İyice düşündükten sonra, bir çare buldum, ona başvurdum: şehri kurtarmak için ne yapmam, ne söylemem gerektiğini öğreysin diye, Menoikeus'un oğlu, karımın kardeşi Kreon'u Python mabedine, Phoibos'a yolladım. Günler geçti gideli, hala dönmedi. Bu beni kuşkulandırıyor. Ne yaptı, nerede kaldı acaba? O döner dönmez, tanrının buyruğunu yerine getirmezsem en büyük suçu kendimi işlemiş olurum.” (Sophokles, Oedipus, 1 vd.)*

Burada Sophokles tarafından oldukça detaylı sayılabilecek şekilde anlatılan Thebai salgınının, Atina salgınının bir yansıması olarak kabul edilmesi çok da akla uzak sayılmayabilir. Zira Sophokles (M.Ö. 496-406/405), yaşadığı dönem itibarıyla (Çelgin, 1990: 78) büyük salgına ve etkilerine tanık olan çağdaşlardan biri idi. Kaldı ki toplumsal travmalara sebep olan bu tür büyük felaketler, doğal olarak uzun yıllar boyunca sanat, edebiyat ve sosyal hayatta izler bırakmaktadırlar. Bunun en büyük kanıtlarından biri de büyük salgın sonrası yazılan tiyatro oyunlarında (Sophokles'in Thrakisli Kadınlar'ı, Euripides'in Hippolytus gibi), hastalık temasının yoğun bir şekilde kullanılmış olmasıdır. Mitchell-Boyask *Thrakisli Kadınlar*'da Herakles'in Kentauros Nessos'un zehriyle karısı tarafından öldürüldüğü sahneyi, Thukydides'in vebanın semptomları hakkında yazdıkları ile ilişkilendirmekte ve bu sahnenin Atina vebasının etkisi ile yazıldığını belirtmektedir (Mitchell-Boyask, 2009: 375).

“... Zavallı, süsünden, libasından memnun, sevinç içinde ayakta dua ederken, bu ali kurban merasimi yerinden, çam ağaçları ile ve kanla beslenmiş alevler fışkırdı, Babamın cildinden bir ter boşandı, bu elbise sanki bir heykele giydirilir gibi, yanlarından kenetlenircesine bütün vücuduna yapıştı. İhtilaçlar etleri kemirerek kemiklere kadar işledi. Derken katil düşman, engerek zehiri gibi onu yemeye başladı.” (Sophokles, Trakhisli Kadınlar, 1941: 48).

Apollodoros da, Yunan mitolojisini konu edindiği eserinde, Herakles'in işlerini aktarırken Peloponnesos'da var olan bir veba salgınından söz eder. Buna göre Herakles'in görevlerini veren

ve onu acımasızca işlere koşan Eurystheus, Herakles'in ölümünün ardından onun soyunu Mykenai'den kovar. Ancak Kral Eurystheus ölünce, Heraklesoğulları Peloponnesos'a saldırırlar. Apollodoros hikayenin veba ile ilgili kısmını şöyle aktarmaktadır: “ ...Tekmil kentleri ele geçirdiler. Geri dönüşlerinin birinci yılında bütün Peloponnesos'ta veba baş gösterdi; Kehanette bunun Heraklesoğulları yüzünden baş gösterdiği, çünkü doğru zamandan önce geri döndükleri belirtildi. Bu nedenle, Peloponnesos'tan çıkıp Marathon'a çekildiler, oraya yerleştiler...” (Apollodoros, *Bibliotheka*, 2.8).

Asklepios'un kızlarından ve yardımcılarında biri olarak gösterilen ve kendisine ait herhangi özel bir mite rastlanmayan Hygieia'nın, popüleritesini (Grimal, 1997: 301; Erhat, 1996: 147), M.Ö. 429-427 yılları arasında Atina'da gerçekleşen büyük salgın esnasında Asklepios kültü içerisinde, Atina kentine getirildiğinde kazandığı görülmektedir (Beumer, 2015: 12; Wickkiser, 2008: 62-63). Hygieia bilindiği gibi 'sağlık' kavramının kişileştirilmiş halidir ve günümüzde hala kullanmakta olduğumuz 'hijyen' kelimesinin kaynağıdır. Bu noktada, bir salgın nedeniyle Hygieia'nın popüleritesinin artmış olması, halkın hastalıkların çevresel koşullarla ve özellikle de temizlik ve hijyen ile bağlantısını ve önemini kavradığı şeklinde yorumlanabilir.

Delillerin dağınık ve az olmasının yanında yine de Klasik Dönem Yunan anakarasında sıçanların az olduğu anlaşılmaktadır. Ancak sıçanlarla ilişkili olduğu bilinen ve Anadolu'lu olan Apollon Smintheus kültünün (Özgünel, 2001: 16) bu bölgede vebanın sıçanlarca yayılmasıyla ilişkili olarak ortaya çıktığı düşünülmektedir¹². Ancak bazı kaynaklar bunun sıçan değil tarla faresi olduğunu ifade etmektedir. Bunun dışında Asklepios kültünün de Proto İndo Avrupa kökenli olup ve başlangıçta köstebekle ilişkili olduğu ve sonradan Yunan anakarasına giderek Apollon'a dönüştüğü, ardından da kemiricilerle ilişkilendirildiği düşünülmektedir (Sallares, 1991: 264).

Görüldüğü gibi, salgınlara ilişkin toplumda yaşanan travma, mitlere ve edebiyata güçlü bir şekilde yansımış ve hastalıklar hakkında bilgi edinmemize yardımcı olmuşlardır. Ayrıca yine mitler ve tiyatro oyunları sayesinde, hastalıkların tanrılarla güçlü şekilde ilişkilendirilmiş olduğu anlaşılmaktadır. Bir şekilde salgınlara halk tarafından tanrılarının gazabı olarak görülmesi de yine tiyatro oyunları aracılığıyla bu kötü duygulardan arınma (*katharsis*¹³) isteğinin bir ifadesi olarak karşımıza çıkıyor olabileceği fikrini akla getirmektedir.

Sonuç

Arkaik ve Klasik dönem Yunan dünyasında tıp bilimi yeterince gelişmediği için salgınlar, dinsel bir felaket olarak görülmüş ve antik yazarlar tarafından, belki de bu bilgi yoksunluğu nedeniyle kitaplara oldukça az konu edilmiştir. Ayrıca bu noktada yine dönem yazarlarınca, salgın hastalıkların toplum üzerinde oldukça büyük siyasi, sosyal, demografik ve psikolojik etkileri olabileceğinin idrakine varılmamış olması da, günümüze aktarılan metinlerdeki bilgi eksikliğinin önemli etkenlerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Tabi bu durum, günümüz araştırmacılarının işini hayli zorlaştırmaktadır. Zira hastalıkların çoğunun doğru teşhis edilmeden yüzeysel olarak kayda geçirilmiş olması, satır aralarından cımbızla bilgi çekmeyi gerektirmekte ve Antik Yunan'da yaşanan salgın hastalıkları toplu olarak araştırmayı ve döneme genel bir bakış sağlamayı oldukça güçleştirmektedir. Antik dönem salgınları üzerine çalışan araştırmacıların karşısına çıkan bir başka zorluk ise klasik filolog veya tarihçiler ile tıp alanında çalışan araştırmacıların bir araya gelmesindeki güçlülüdür. Zira geçmişte oldukça bulanık olarak sınırları çizilen salgın hastalıkların teşhisi interdisipliner çalışmayı zorunlu kılmaktadır. Bu bağlamda çevirilerde oluşabilecek nüanslar, tıp bilgisi ile hastalığı değerlendirecek (teşhis edecek) kişinin,

¹² Özgünel, Kıta Yunanistan'da kültle alakalı kesin belgelerin olmayışını Kıta Yunanistanından gelenlerin bu kültle Troas'ta tanışmış olabileceğine bağlamaktadır (Özgünel, 2001, 13).

¹³ Katharsis: Arınma, boşalım. Kişinin estetik deneyim yoluyla olumsuz ve kötü duygulardan kurtulması. (Keser, 2009, 180)

filolog ya da tarihçi ile çelişmesine ya da yanlış teşhis koymasına neden olabilmektedir. Bu makalede ise tüm bu çelişkilerden ve hastalıkların olası doğru teşhisinden uzak kalınmaya çalışılarak, antik kaynaklarda karşımıza çıkan salgın hastalıklar bir araya getirilmiş ve bunun üzerinden Yunan toplumunun salgınlara genel bakışı ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır. Ayrıca sadece tarihi ve tıbbi metinler üzerinden değil edebiyat, tiyatro metinleri ve mitoslar üzerinden de salgınların izi sürülerek Arkaik ve Klasik dönem Yunan dünyası salgınlarının bir haritası ortaya konulmuştur. Bu makale, konuya ilişkin literatür incelendiğinde, bugüne kadar bahsi geçen dönemde salgın hastalıklara ilişkin tüm kaynakların bir arada incelendiği toplu bir çalışma bulunmaması nedeniyle ayrıca önem taşımaktadır.

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Antik Yunan'dan günümüze kalan yazılı kaynakları incelediğimizde, karşımıza son derece dağınık ve bugünden bakıldığında teşhisi ve niteliği tam olarak anlaşılamayan bir yığın salgın hastalık çıkmaktadır. Bu hastalıklar Hippokrates dışındaki kaynaklarda son derece yetersiz bir şekilde tasvir edilmiş ve çoğunlukla başka bir bağlam içerisinde, kolaylıkla diğer pek çok hastalıkla karıştırılabilir nitelikte konu edilmiştir. Ancak tüm bu kayıtlar sonucunda ortaya çıkan tablo, toplum hijyeninin yeterince sağlanamadığı ortamlar ve özellikle savaş ve kıtlık dönemlerinde salgınların arttığı şeklindedir. Zira, özellikle savaş dönemlerinde -zaten çok da bilinmeyen- sosyal mesafe ve hijyen koşullarını sağlamak mümkün olmamaktaydı. Ayrıca Atina gibi ekonomik ve kültürel anlamda daha faal ve dışa açık kentlerin salgınlar tarafından daha sık ziyaret edildiği sonucunu çıkarmak mümkündür.

Burada en dikkat çekici olgulardan biri de, başta da belirttiğimiz gibi, insanların çok erken dönemlerden itibaren salgın vb. felaketleri tanrıların gazabı olarak nitelemeleri (Gılgamış destanında dahi bunun izlerini görmek mümkündür) ve bir metafor olarak almalarıdır. Hastalığın utanca dönüşmesi ancak, hastalık konusunda daha ahlaki ve katı ölçütler dayatan Hristiyanlığın ortaya çıkışıyla başlamıştır. Bu yüzden veba, frengi, cüzzam gibi salgınlara boğuşan ortaçağ insanları, salgının nedenini, kendileri dışındaki bir günah keçisine yüklemeye çalışmışlardır. Ancak Sontag'a göre, Antikçağ'da hastalıklar, insanlara verilen tanrısal cezalar olmakla birlikte utanılabilir durumlar değildi (Sontag, 2020, 54). Buradan hareketle diyebiliriz ki, ölümcül hastalıklar, Antik Yunan'da utanılacak bir durum olarak addedilmese de, toplumsal bir kendini cezalandırma ve suçlama hatta bir tür *katharsis* yaratma yöntemi olarak kullanılmıştır. Hatta bu durumun, zaman zaman hastalıklara gerçek anlamda çare bulunmasının önüne geçtiği dahi düşünülebilir. Zira hastalıklara sadece tapınaklarda ve tanrılarda çözüm arayarak bilimsel yolları ihmal etmiş ve hastalıkların tedavi ve korunma yolları konusunda gerçek bilgiye ulaşmakta gecikmişlerdi. Bunun en güzel örneklerinden birini İlyada'da doktora değil duacı, bilici ya da rüya yorumcusuna çağrıda bulunan Akhileus oluşturmaktadır. Tıp ilminin atası sayılan büyük hekim Hippokrates bile vebanın sebebinin 'Tanrı'nın gazabı' olduğunu vurgulamıştır ki, Sophokles'in 'Oedipus' trajedisi de tam da böyle bir lanete dayanmaktadır. Tıpkı Sophokles örneğinde olduğu gibi, kamuoyu ruhunun dışsal bir yansıması olarak kabul edilebilecek olan tiyatro oyunlarının özellikle salgın dönemleri ve sonrasında 'hastalık' temalarını yoğun şekilde işlemiş olması, dönem salgınları için önemli bilgi kaynaklarıdır. Bu hastalık teması, bireysel bir hikayedeki kişisel, hatta büyüsel bir çerçevede ele alınmış olsa dahi, ilginç bir şekilde o dönemde halkı travmatize eden hastalıkların belirtileriyle örtüşmektedir.

Ancak salgın hastalıklar tarihe sadece kötü ve ölümcül yanlarıyla değil, fırsat sunan yanlarıyla da geçmişlerdir. Örneğin salgın hastalıkların savaşlarda biyolojik silah olarak kullanılması çok gerilere gitmektedir ve Antik Yunan'da da kullanıldığı bilinmektedir. Bunun dışında büyük salgınlar sağ kalanlar için büyük zenginlik fırsatları da yaratabilmekteydi. Bu bağlamda, ilk akla gelen örneklerden biri, azalan nüfusla beraber insan başına düşen arazi miktarının da artmasıdır.

Sonuç olarak, Antik Yunan'da yaşanan ölümcül salgınların, ister veba, ister çiçek hastalığı, isterse tifüs olsun, toplumda siyasi, ekonomik, kültürel, hatta dinsel anlamda derin izler bırakmış

olduğunu söylemek mümkündür. Zira, bizzat yaşamakta olduğumuz benzer süreçte, günümüzden yaklaşık 2500 yıl önce yani mikrop teorisinden ve güçlü mikroskopların icadından çok zaman önce, insanların neler hissetmiş ve yaşamış olduklarını çok daha iyi anlamamız mümkün olmuş ve belki de ‘tarihsel empati’ konusunda büyük bir farkındalık kazanmamız, bu doğal felaketin az sayıdaki artılarından biri haline gelmiştir.

Kaynakça

- Ackerknecht, E. H. (1953). *Rudolf Virchow: Doctor, Statesman, Anthropologist*. Madison: University of Wisconsin Press. <https://doi.org/10.2307/40094696>
- Ahmed, A. M. (2016). Antik Yunan’da tarihsel nedensellik. *Asia Minor Studies*, (08), 8-18.
- Apollodoros. (2017). Bibliotheka. Çev. N. Nirven. Pinhan.
- Aristoteles. (1965). *Ton peri ta zoia historion*, Kul. Met. *History of animals*. Çev. D. M. Balme & A. L. Peck. Harvard University Press.
- Barberis, I. & Myles, P. & Ault, S. K. & Bragazzi, N. L., & Martini, M. (2016). History and evolution of influenza control through vaccination: from the first monovalent vaccine to universal vaccines. *Journal of preventive medicine and hygiene*, 57(3), E115.
- Beumer, M. (2015). Hygieia. Identity, cult and reception. *Kleio-Historia*. 5-25.
- Beekes, R. (2003). The origin of Apollo. *Journal of Ancient Near Eastern Religions*, 3(1), 1-21. <https://doi.org/10.1163/1569212031960384>
- Brown, E. L. (2004). In Search of Anatolian Apollo. *Hesperia Supplements*, 33, 243-257.
- Burckhardt, J. (2019). *Yunanlar ve Yunan Medeniyeti*. Çev. İ. H. Yılmaz. Pinhan.
- Cohn, S. K. (2012). Pandemics: waves of disease, waves of hate from the Plague of Athens to AIDS. *Historical Research*, 85(230), 535-555. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2281.2012.00603.x>
- Cunha, B. A. (2004). The cause of the plague of Athens: plague, typhoid, typhus, smallpox, or measles?. *Infectious Disease Clinics*, 18(1), 29-43. [https://doi.org/10.1016/s0891-5520\(03\)00100-4](https://doi.org/10.1016/s0891-5520(03)00100-4)
- Cunha, B. A. (2004). The death of Alexander the Great: malaria or typhoid fever? *Infectious Disease Clinics of North America*, 01 Mar 2004, 18(1):53-63. [https://doi.org/10.1016/s0891-5520\(03\)00090-4](https://doi.org/10.1016/s0891-5520(03)00090-4)
- Çelgin, G. (1990). *Eski Yunan Edebiyatı*. Remzi Kitabevi.
- Çelgin, G. (2018). *Eski Yunanca-Türkçe sözlük*. Alfa.
- Çığır-Dikyol, D. (2016). Antik Yunan’dan bir eğitim modeli: Sparta. *MJH* 6 (2), 189-207. <https://doi.org/10.13114/mjh.2016.293>
- Demand, N. (1994). *Birth, death, and motherhood in classical Greece*. JHU Press. <https://doi.org/10.2307/369505>
- Diakov, V. - Kovalev, S. (2019). *İlkçağ tarihi*. Yordam Kitap.
- Dietrich, B. C. (1978). Some Evidence from Cyprus of Apolline Cult in the Bronze Age. *Rheinisches Museum für Philologie*, 121(H. 1), 1-18.
- Diamond, J. (2017). *Tüfek, mikrop ve çelik*. Çev. Ü. İnce. Pegasus.
- Dillon, M. (2017). *Omens and oracles: divination in ancient Greece*. Taylor & Francis.

- Diodorus Siculus. (1967). *Bibliothèque historique*. XII. Çev. F.R. Walton & R. M. Geer. Loeb Classical Library.
- Erhat, A. (1996). *Mitoloji sözlüğü*. Remzi Kitabevi.
- Gates, C. (2019). *Antik kentler*. Çev. B. Cezar. Küy Yay.
- Grimal, P. (1997). *Mitoloji Sözlüğü*. Çev. S. Tamgüç. Sosyal Yay.
- Hays, J. N. (2005). *Epidemics and pandemics: their impacts on human history*. Abc-clio. <https://doi.org/10.1108/09504120610701635>
- Hankinson, J. (2018). Aetiology. *The Cambridge Companion to Hippocrates*. Cambridge. 89-119. <https://doi.org/10.1017/9781107705784.006>
- Homeros. (1996). *Ilias*. Kul. Met. İlyada. Çev. A. Erhat, A. Kadir. Can Yay.
- Honigsbaum, M. (2009). Pandemic. *The Lancet*, 373(9679), 1939.
- Howatson, M. C. (2015). *Oxford Antikçağ sözlüğü*. Çev.: F. Ersöz. Alfa.
- Himmetoğlu, M. F. (2020). Eski Çağda Mezopotamya, Anadolu ve Avrupa'da salgınların siyasi, sosyal ve ekonomik etkileri hakkında kısa bir değerlendirme. *Dünya'da ve Türkiye'de büyük felaketler*. Ed. A. Güler. Halk Kitabevi. 51-75.
- Hippokrates. (2019). *Aforizmalar*. Çev. E. Çoraklı. İş Bankası Yay.
- Hippokrates. (2018). Kul. Met. *Hippokrates külliyyatı*. Sunuş: J. Jouanna & C. Madelaine. Çev. N. Nirven. Pinhan.
- Hippokrates. (1990). *Pseudoepigraphic Writings*. Çev. W. D. Smith. Brill.
- Huxley, G. (1969). Nikias, Crete and the plague. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 10(3), 235-239.
- Holmes, B. (2018). Body. *The Cambridge companion to Hippocrates*. Cambridge. 63-89. <https://doi.org/10.1017/9781107705784.005>
- Kayıhan, S. (2017). *Dünya tarihinde büyük felaketler*. Halk Kitabevi.
- Keser, N. (2009). *Sanat sözlüğü*. Ütopya Yay.
- Kitto, H. D. F. (2017). *Yunanlar*. Çev. A. Yurdaçalış. Alfa.
- Littman, R. J., & Littman, M. L. (1969). The Athenian plague: smallpox. *Transactions and proceedings of the American Philological Association*. Johns Hopkins University Press, American Philological Association. c. 100. 261-275. <https://doi.org/10.2307/2935915>
- Littman, R. J. (2009). The plague of Athens: epidemiology and paleopathology. *Mount Sinai Journal of Medicine: A Journal of Translational and Personalized Medicine: A Journal of Translational and Personalized Medicine*. 76(5), 456-467. <https://doi.org/10.1002/msj.20137>
- Longrigg, James. (2000). Death and epidemic disease in classical Athens. *Death and Disease in the Ancient City*. ed., Valerie M. Hope and Eireann Marshall, Routledge. 55-64.
- Manetti, D. (2018). Late Antiquity. *The Cambridge Companion to Hippocrates*. Cambridge. 315. <https://doi.org/10.1017/9781107705784.015>
- Mansel, A. M. (2011). *Ege ve Yunan Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yay.
- Manley, J. (2014). Measles and ancient plagues: a note on new scientific evidence. *Classical World*, 393-397. <https://doi.org/10.1353/clw.2014.0001>

- Martin, T.R. (2012). *Eski Yunan*. Çev., Ü. H. Yolsal. Say Yay.
- Mir, S. A., Tandon, V. R., Abbas, Z., Singh, Z., Farhat, S., Pukhta, M. A., ... & Jan, N. (2009). History of swine flu. *JK science*, 11(4), 163.
- Mitchell-Boyask, R. (2009). Plague and theatre in ancient Athens. *The Lancet*, 373(9661), 374-375. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(09\)60123-9](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(09)60123-9)
- Moscatti, S. (2004). *Fenikeliler*, Çev.: S.Gül. Dost Kitabevi,
- Nakassis, D. (2011). Athens, Kylon, and the Dipolieia. *Greek, Roman, and Byzantine Studies*, 51(3), 363-381.
- Nie, W. (2015). The Origin of Quarantine. *Global Partners in Education Journal*, 5(2), 24. <https://doi.org/10.1086/344062>
- Nikiforuk, A. (2018). *Mahşerin dördüncü atlısı*. İletişim.
- Özgünel, C. (2001). *Smintheion-Troas'ta kutsal bir alan*. T.C. Kültür Bakanlığı yay.
- Papagrigorakis, M. J., Yapijakis, C., & Synodinos, P. N. (2008). Typhoid fever epidemic in ancient Athens. *Paleomicrobiology* (pp. 161-173). Springer, Berlin, Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-540-75855-6_10
- Pausanias, *Periegesis tes Hellados* (Çevrimiçi: <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.01.0160:book=8:chapter=41&highlight=bassae>)
- Pinault, J. R. (1992). *Hippocratic lives and legends*, 4. Brill. [https://doi.org/10.1163/9789004377295 ...](https://doi.org/10.1163/9789004377295...)
- Plutarkhos. (1945). *Bioi Paralleloi*, Perikles-Fabius Maximus. Çev. O. Davies. M.E.B. Yay.
- Ranger, T., & Slack, P. (Eds.). (1995). *Epidemics and ideas: essays on the historical perception of pestilence*. Cambridge University Press. <https://doi.org/10.1017/cbo9780511563645.008>
- Ravenel, M. P. (1920). Endemic Diseases vs. Acute Epidemics. *American Journal of Public Health*, 10 (10), 761-767. <https://doi.org/10.2105/ajph.10.10.761-a>
- Sallares, R. (1991). *The ecology of the ancient Greek world*. Cornell University Press. <https://doi.org/10.2307/4351214>
- Salway, P., & Dell, W. (1955). Plague at Athens. *Greece & Rome*, 2(2), 62-69.
- Sherman, I. W. (2020). *Dünyamızı değiştiren on iki hastalık*. İş Bankası Kültür Yay.
- Sontag, S. (2020). *Metafor olarak hastalık*. Çev. O. Akınhay. Can Yay.
- Sophokles. (1992). Kul. Met. Kral Oidipus. Çev. B. Tuncel. M.E.B. Yay.
- Sophokles. (1941). Kul. Met. *Thrakisli Kadınlar*. Çev. Ş.B. Kurt. M.E.B. Yay.
- Theophrastus. (1813). *De historia plantarum*. Bartolomeo Confalonieri.
- Tekin, O. (2004). *Eski Yunan Tarihi*. İletişim.
- Turan, O. (2018). Thukydides' in aktarımına göre Atina salgınının gerçek etkileri. *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 4(2), 89-108.
- Wickkiser, B. L. (2008). Asklepios, medicine, and the Politics of Healing in Fifth-Century Greece. *Between craft and cult*. The John Hopkins Press. <https://doi.org/10.1353/pbm.0.0144>